

УДК 37.035.6

Л.С. Бондар,

кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник
(Інститут педагогіки АПН України, м. Київ)**НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНА РОБОТА
У ХАРКІВСЬКІЙ ЖІНОЧІЙ НЕДІЛЬНІЙ ШКОЛІ Х.Д. АЛЧЕВСЬКОЇ**

У статті аналізуються методи та форми роботи в Харківській приватній жіночій недільній школі Х.Д. Алчевської, розкривається внесок учителів у розробку програм з усіх предметів, навчання в недільній школі та підготовку підручника "Книга дорослих"

Харківська приватна жіноча недільна школа була громадським методичним і об'єднуючим центром недільних шкіл усієї Росії. Вона "мала давати знання, уміння і бути виховним закладом". Як стверджує дослідник спадщини Христини Данилівни Алчевської О.М. Мазуркевич, вона була "основоположником методики навчання грамоти дорослих, творцем перших систематичних програм і посібників для недільних шкіл, істинним новатором методу літературних бесід та інших практичних шкільних свят" [1: 18], а її школа – справжньою науково-педагогічною лабораторією, "лабораторією, де розроблялися методи занять з дорослими" і куди приїздили знайомитися з організацією роботи і веденням справ представники недільних шкіл з усієї Росії. В "Історії педагогіки" М.О. Константинова, Є.М. Медінського, М.Ф. Шабаєвої наголошується, що спадщина Христини Данилівни "зберегла свою цінність і для сучасної масової школи" [2: 277].

Харківська приватна жіноча недільна школа – це не тільки "живий, колективний педагогічний організм, але й дружна сім'я, з'єднана спільністю праці, інтересу й особистісних симпатій..." [3: 24]. Недільні школи могли вільно відвідувати як учителі, так і учні. Дуже важливим на той час було те, що вчителі працювали у школі безкоштовно. За освітою вони розподілялися на такі групи: гімназійної освіти – 49; домашньої освіти – 34; інститутів – 11; пенсіонерів – 8 і 7 з духовного жіночого училища; їх вік здебільшого становив від 16 до 30 років; невелика частина була від 30 до 50 років [3: 27].

Такі відомі педагоги, як М.О. Корф, С.І. Миропольський, Я.В. Абрамов, В.А. Євтушевський, Д.Д. Семенов та багато інших неодноразово відвідували Харківську приватну жіночу недільну школу, високо оцінювали її діяльність, підтримували з нею стосунки й допомагали в роботі. Як наголошує Я.В. Абрамов, "нічого подібного не було на початку 70-х років". Протоколи педагогічних зборів свідчать про велику організаційну роботу, що проводилася у школі в перші роки її офіційної діяльності. Насамперед потрібно було з'ясувати мету і завдання недільної школи, добрати відповідно заходи ведення справи в недільній школі. Дослідник діяльності недільних шкіл, зокрема Харківської приватної жіночої недільної школи, Я.В. Абрамов, склав список питань, що обговорювалися на зборах за перші десять років її функціонування. У журналі "Русская школа" він наводить лише питання, що розглядалися протягом перших двох навчальних років: 1870/71 та 1871/72. На зборах 21 листопада 1870 р. з участю М.О. Корфа було прийнято такі рішення: 1) Увести наочне навчання. 2) Посилити викладання арифметики. 3) Навчання грамоти здійснювати невеликими групами, після чого учениць, які свідомо засвоїли грамоту, перевести для подальшого навчання (арифметика та наочне навчання) в класи, кількість яких мала залежати від рівня підготовки учнів. 4) У процесі викладання керуватися програмою, поданою в книжці бар. Корфа "Русская начальная школа". 5) Здійснювати контроль занять, для чого вибирати два рази на рік комісію із працівників школи, з метою подальшого обстеження навчально-виховної роботи в школі. Про результати перевірки доповідати на зборах [4: 49].

Розвиток Харківської приватної жіночої недільної школи характеризують такі показники щодо кількості учениць: 1878/79 н.р. – 377, 1880/81 – 317, 1881/82 – 308, 1884/85 – 325, 1887/88 – 314, 1888/89 – 334, 1889/90 – 370, 1891/92 – 553, 1892/93 – 536, 1893/94 – 555, 1894/95 – 536, 1896/97 – 704 особи. Отже, кількість учениць у школі з кінця 70-х років до початку 90-х збільшилася приблизно на 150 осіб. У перші роки діяльності школи серед вступаючих переважали неграмотні, а з часом процент вступу до школи грамотних збільшувався. У 1894/95 н.р. 536 учениць розподілялися так: домогосподарки – 139; модистки, швеї – 173; працівниці фабрик – 50; цукровички – 49; служниці – 47; прачки – 20; продавці – 13; вишивальниці – 4; панчішниці – 4, канелюшниці, рукавичниці та ін. ремісниці – 43 [4: 52-61]. Головною перешкодою у навчанні були професійні заняття учениць. Їх успішність залежала також від умов життя, нерівномірності відвідування занять. Значну допомогу в навчанні ученицям мали надавати домашні завдання. На жаль, у Харківській недільній школі їх практикували рідко.

Із протоколів педагогічних зборів з'ясовано, які організаційні питання обговорювалися в різний час. Серед них: складання детальних навчальних планів для всіх класів; необхідність власних програм для правильної організації навчальних занять по групах; забезпечення учнів навчальними посібниками; кількість перерв між уроками; допомога у викладанні старших учениць недільної школи; дисципліна під час класних занять; тісний взаємозв'язок усіх навчальних предметів; використання системи класного викладання в школі; засоби надання виховного характеру навчанню в недільній школі; літні заняття у школі; прийом учениць у літній період; кількість навчальних годин у літній час; випробування (у вигляді пробних уроків) нових учителів; вплив місцевих умов на організацію школи; організація підготовчого класу при школі; оцінювання пробних уроків учителькою; позакласні заняття учнів; проблема відстаючих учениць; свята та відвідування учнів вдома.

Це лише частина питань, які виносилися й розглядалися на зборах. Проблема розподілу учениць на групи і класи ставилася і розв'язувалася щороку. На початку пропонувалося поділити школу на шість груп, а всіх учнів – на два відділи: 1) ті, які навчалися читати й писати; 2) ті, що вміють читати. Перше відділення ділилося на чотири групи з особливими вчительками, друге – на п'ять груп з двома вчительками в кожній. Перша група

дорослих з трьома вчительками і законовчителем навчалася Закону Божого, арифметики, історії, письма; дві-три групи з трьома педагогами навчалися читання, письма, арифметики; четверта з двома вчителями і п'ята з трьома, також навчалися читання, письма, лічби. Усього налічувалося 15 груп. При цьому зверталась увага на те, щоб заняття відвідували всі учні й у групи об'єднувались учениці одного рівня знань [3: 36-38].

Заняття в школі розпочиналися о 10 год ранку. Оскільки частина вчительок від'їжджала на літні заняття, школа ділилася на меншу кількість груп. Літні заняття в старшій групі проводилися так: перша година – історія, друга – читання й письмо, третя – Закон Божий. Враховуючи те, що учні вступали до школи неодноразово й відвідували її з перервами, рівень знань відстаючих був надто різним, як і рівень підготовки та здібностей учителів. Тому виникала потреба ділити учнів на групи і класи.

На уроках Закону Божого навчали учнів "бути добрими, служити ближньому, щиро, ради самого добра". Наставник живим словом переконання, впливаючи на серце слухачів, добивався того, щоб діти "засвоїли молитви, початки християнського вчення, Св. Історію та оволодівали навичками до слов'янського читання" [3: 44-45].

Навчання грамоти проводилося за звуковим способом. У цій справі "вмінню Х.Д. Алчевської справедливо міг позаздрити будь-який майстер у справі навчання грамоти", [3: 45] – стверджував С. Миропольський. У результаті обговорення питань щодо навчання грамоти на зборах учителів визначено зміст занять за групами:

Перша група, звукова. Азбука. Ознайомлення з голосними і приголосними буквами; з поняттям про звук, букву, склад і слово; роздільне читання з слів; роздільне письмо, причому букви, з яких складається слово, повинні писатися зв'язно, а не окремо. Вчителі повинні звертати увагу на те, щоб учениці не пропускали звуків при читанні й письмі, розуміли кожне прочитане слово, уміли переказувати речення з 5-6 слів.

Друга група. Ознайомлення з поняттям про звук, букву, склад і слово; роздільне читання з паузою на розділових знаках, уміння переказувати невеликі статті, писати без звукових помилок.

Третя група. Виразне читання, паузи на розділових знаках; уміння зображати ці знаки на письмі, переказування прочитаних статей, їх переписування та написання великих літер. Письмо під диктовку вчителя вибраних ним уривків із статті з переліком розділових знаків.

Четверта група малолітніх (створювалася лише тоді, коли учениць було не менш як десять).

П'ята група дорослих. Тут викладався початковий курс граматики рідної мови.

Арифметика була одним з важливих предметів. Для унаочнення початкового навчання лічби, школа мала: арифметичний ящик, торгові й дробові рахівниці, креслення та ін.

Геометрію пропонувалося вводити в старших класах. На цей предмет виділялося 10 уроків. Збори запропонували п. Кочетовій скласти програму. Розроблена нею програма дістала схвалення. Вона містила такі теми: Тіло. Куб: його грані, ребро, двогранні і тригранні кути. Лінії: пряма, ламана, похила, горизонтальна. Лінійні кути. Поверхність, її вимірювання; квадрати, квадратні метри. Задачі. Призма (чотиригранна), її грані, ребра, основа, вимірювання поверхності. Задачі. Об'єм тіла. Вимірювання об'єму куба і призми. Кубічна міра. Задачі. Куля: центр кулі, переріз, вісь, окружність, крива лінія, дуга [3: 47-50].

Елементарні відомості з географії викладались у зв'язку з предметними уроками (до 10 уроків). Викладались найнеобхідніші географічні відомості, потрібні для розуміння статей, що входили до книги для читання; зверталась увага на складання плану, карти.

Відомості з вітчизняної історії. Частково викладання здійснювалось у вигляді бесід або читання підручника. Цьому предмету ще не приділялася належна увага.

Початкові відомості із суспільствознавства викладались у зв'язку з книжкою для читання. Цей предмет був найменше розроблений. Недостатньо відомостей повідомлялося з фізики, а найбільше уваги приділялося рослинному царству.

Ботаніка не ввійшла до курсу школи. Предметні уроки пішли "в небуття", поступившись місцем предмету, який справді може мати велике виховне значення.

Співи фактично викладала Х.Д. Алчевська. Уроки співів проводились не по нотах, а по слуху. Під акомпанемент учительки на роялі співали гімни, п'єси, пісні. Уроки співів були для учнів "не просто відпочинком, а насолодою". Такий настрій був тією "силою морального впливу, який дає музиці почесне місце в ряді загальноосвітніх засобів школи" [3: 51-56].

Позакласне читання мало бути предметом особливої уваги учасників недільних шкіл. Учитель мав знати, чи прочитана книжка до кінця, чи зрозуміла вона, а якщо ні, то з якої причини, як ставляться учениці до змісту прочитаної книжки, чи виникли в них питання під час читання? Щоб поставити позакласне читання на належну висоту, було розроблено методику домашнього читання. Головна мета позакласного читання полягала в заохоченні учнів до книжок, що мало сприяти їх розумовому та моральному розвитку. Ця мета досягалася таким чином: у грамотних групах одночасно з пояснювальним читанням з географії, історії чи суспільствознавства видавалися книжки для домашнього читання відповідного змісту. Отже, на уроці учні будуть підготовлені до читання популярно-наукової книжки; класні бесіди зацікавлять їх і підготують до читання книжки; у свою чергу викладання буде більш усвідомленим, оскільки допоміжним позакласним читанням учні ґрунтовно ознайомляться з предметом уроку [5: 51-67].

До брошури "Опыт программ по всем предметам обучения в воскресной школе для взрослых и малолетних учащихся (в объеме курса начальной народной школы)" увійшли такі програми:

Навчання читання і письма в групах неграмотних учнів.

Читання для груп дорослих учнів, які закінчили вивчення алфавіту.

Пояснювальне читання для малолітніх учнів, які закінчили азбуку за "Родным словом" К.Д. Ушинського, рік другий.

Логічні вправи з "Родного слова" у зв'язку з уроками читання, рік перший.

Пояснювальне читання для груп малолітніх учнів, які пройшли "Родное слово", рік другий.

Навчання письма для всіх груп недільної школи.

Програма із самостійних письмових вправ.

Програма з арифметики для груп дорослих учнів у недільній школі.

Погляд на викладання арифметики в групах дорослих учениць Харківської жіночої недільної школи В.А. Свтушевського.

Програма з арифметики для груп малолітніх учнів у недільній школі [6: 70].

Харківська приватна жіноча недільна школа прагнула стати на висоті розумних вимог методики; на вчительських зборах детально і всебічно розглядалися кращі засоби викладання кожного предмета і з урахуванням досвіду вибирались найбільш придатні; обговорювалися питання щодо викладання окремих предметів навчального курсу. Серед них: програма предметних уроків; вибір матеріалу для предметних уроків у старших класах; спеціалізація уроків; використання наочних посібників на уроках; зв'язок наочного навчання з книжкою для читання; необхідність попередньої підготовки до уроків; засоби надання різноманітності урокам, до змісту яких можуть уходити початкові відомості з фізики, географії та суспільствознавства; методи навчання грамоти; розподіл груп при навчанні читання і письма; розподіл занять на ступені у процесі навчання грамоти; засоби поліпшення каліграфії учениць; вибір книжок для читання учнів; викладання в недільній школі вітчизняної географії та історії; викладання арифметики; про методичні засоби викладання арифметики [3: 44].

Х.Д. Алчевська і вчителі її школи розробили методи й засоби позакласного читання, вивчення та узагальнення досвіду роботи харківських учителів, навчальні програми з усіх предметів і посібник "Книга дорослих". Велика увага зверталась на методичні вказівки щодо створення навчальних посібників; організації шкільного музею; влаштування виставок; проведення літературних бесід; складання учнями відзвітів на прочитані книжки; застосування наочності під час навчання; запровадження Христіною Данилівною педагогічних щоденників; проведення загальних та гурткових педагогічних зборів; влаштування педагогічних виставок (в Антверпені, Парижі, Чикаго); організації друкування матеріалів для "Хроніки недільних шкіл" у журналі "Русская школа" з ініціативи Христини Данилівни; створення критико-бібліографічного покажчика "Що читати народів?"; методу пояснювального читання й літературних бесід; звукового методу навчання грамоти; складання анкет, збору статистичних даних; ведення справ недільних шкіл; листування; виступів у пресі; методів вивчення читача; методу вивчення читацьких інтересів.

У Харківській недільній школі використовувалися найпростіші методи викладання: пояснювальне читання й бесіда.

З 1897 р. журнал "Русская школа" запровадив рубрику "Хроніка недільних шкіл", яку вела вчителька Харківської приватної жіночої недільної школи М.М. Салтикова, а редагування здійснювала Х.Д. Алчевська "Хроніка..." друкувалася в журналі протягом десяти років. Під такою рубрикою було опубліковано 180 матеріалів. Перші з них вийшли в № 2 за 1897 р. Умовно матеріали "Хроніки..." можна поділити на такі групи: звіти окремих недільних шкіл, нариси з історії діяльності недільних шкіл; програми і методичні вказівки до них, статті про досвід запровадження найефективніших методів викладання; значне місце відводилось діяльності педагогічних зборів та роботі шкільних бібліотек, а також дискусійним матеріалам про завдання й загальноосвітнє значення недільних шкіл тощо.

Вважалось, що всі недільні школи мали складати річні звіти про свою діяльність. При їх складанні пропонувалося готувати статистичні дані у формі таблиці:

1. Кількість учнів (перебували в школі протягом року, вибули, залишились на кінець року).
2. Розподіл учнів: за віком (малолітні підлітки (від 13 до 15 років), середній вік); за складом, заняттям, віросповіданням, сімейним станом; за часом навчання в школі (перший рік, другий і т.д.); за підготовкою при вступі до школи неграмотних, напівграмотних (уміють лише читати), малограмотних (погано читають і пишуть).
3. Кількість осіб, яким відмовлено у прийомі.
4. Регулярність відвідування школи ученицями (кількість усіх відвідувань за рік, середня, найбільша, найменша кількість учениць на навчальний день, регулярність відвідування у процентному відношенні).

Викладачі.

1. Кількість учителів (перебували в школі протягом року, вибули й залишились на кінець року).
2. Розподіл учителів: чоловіків – жінок, за освітою (з вищою, середньою, із званням учителів початкових народних училищ), за сімейним станом, за часом викладання в школі.
3. Регулярність відвідування школи вчителями (кількість усіх відвідувань за рік, середня, найбільша, найменша кількість учителів на навчальний день, регулярність відвідування в процентному відношенні).

Навчальна частина.

1. Кількість навчального часу (навчальних днів за рік і годин на день).
2. Групи (кількість, середня кількість учнів у групі).
3. Кількість неграмотних, які навчилися за рік грамоти.

Бібліотека.

1. Кількість учнів, які брали книжки.
2. Кількість книжок, взятих за рік.

Розподіл книжок, узятих за розділами (белетристика, релігійно-моральний відділ, географічний, суспільно-історичний та інший відділи); кількість книжок за розділами в процентному відношенні.

Кошти школи (прибуток, витрати).

Збори учителів.

1. Кількість зборів.

2. Відвідування зборів учителями (кількість учителів, що відвідують збори; кількість відвідувань за рік; середня кількість учителів на зборах).

Окрім того, необхідно дати порівняльну таблицю статистичних даних школи за всі роки її діяльності. Причому, "Звіти не повинні обмежуватись статистичними даними й сухим переліком, до того ж мають давати всебічну й чітку картину шкільної діяльності в живих образах та характеристиках" [7: 101-106].

У Харківській приватній недільній жіночій школі проводилися й пробні уроки. Згідно з рішенням, прийнятим на зборах, на такі уроки запрошувались учениці, але вони не мали права бути присутніми при їх обговоренні. Проведення відкритих уроків було обов'язковим для всіх учителів один раз на рік. Причому предмет уроку мав бути з курсу початкової школи, а тема вибору залишалася за вчителем. Учителі, які лише розпочинали працювати в школі, спочатку ознайомлювалися з її системою викладання й лише потім проводили пробні уроки.

З метою контролю занять, створювалася комісія, яка досліджувала хід занять у школі і два рази на рік доповідала на зборах учителів про їх результати.

Більшість учителів школи висловлювалися за проведення екзаменів. На їхню думку, екзамен мав заохочувати учениць до занять; на них вони мали можливість перевіряти свої знання; за допомогою екзаменів зручніше визначити загальний рівень учениць, що дуже важливо при розподілі на групи; екзамен був би корисним і для вчителів, оскільки вони могли б перевірити свої засоби навчання, порівняти їх з іншими і з'ясувати, на що в майбутньому потрібно звертати увагу. Водночас питання про екзамен не було впроваджене в практику.

– Х.Д. Алчевською і вчителями її школи було розроблено і впроваджено в практику роботи Харківської приватної недільної школи:

– звуковий метод навчання грамоті, методи пояснювального читання і проведення літературних бесід, метод перепитування прочитаного, метод вивчення читача, читацьких інтересів, позакласного читання, метод вивчення й узагальнення досвіду роботи вчителів, складання анкет та оформлення статистичних даних;

– навчальні програми з усіх предметів і посібники, "Книгу взрослых";

– рубрику "Хроника воскресных школ" у журналі "Русская школа";

– педагогічні щоденники;

– загальні та гурткові педагогічні збори;

– виставки діяльності недільних шкіл;

– план організації шкільного музею;

– заходи щодо складання учнями відзвітів на прочитані книжки;

– критико-бібліографічний показник "Что читать народу";

– ведення справ недільних шкіл;

– листування з відомими вітчизняними вченими, колегами та працівниками недільних шкіл;

– виступи в пресі.

Я. Абрамов стверджував, що недільна школа не лише дає "освіту бідним дівчатам", які без школи все життя залишалися б неграмотними; вона рятує самих працівників школи від життєвої пустоти; вона викликає у них симпатію до кращої із справ людських – до освіти дітей; вона примушує їх любити цю працю до самозабуття й самопожертви [7: 77]. Всі, хто працював у недільній школі, були глибоко переконані, що школа повинна "давати знання, уміння і бути виховним закладом". Публічне демонстрування справи недільних шкіл завжди слугувало імпульсом відкриття нових.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Мазуркевич О.Р. Просвітитель – педагог Х.Д. Алчевська, її школа і творча спадщина // Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевська. – К.: Рад. шк., 1979. – С. 5-23.
2. Константинов Н.А. и др. История педагогики: Учебник для студентов пед. ин-тов / Н.А. Константинов, Е.Н. Медынский, Н.Ф. Шабаева. – 5-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1982. – 447 с.
3. Миропольский С. Школа и общество: Частная Харьковская женская воскресная школа. – СПб., 1892. – 106 с.
4. Абрамов Я.В. Харьковская частная женская воскресная школа (Исторический очерк) // Русская школа. – 1899. – № 5-6. – С. 40-74.
5. Хроника воскресных школ // Русская школа. – 1901. – № 3.
6. Хроника воскресных школ // Русская школа. – 1901. – № 2.
7. Абрамов Я.В. Частная женская воскресная школа в Харькове и воскресные школы вообще, 1897. – 123 с.
8. Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. – М., 1912.
9. Алчевская Х.Д. Полгода из жизни воскресной школы: (Из записной тетради учительницы воскресной школы). – СПб., 1895.

10. Бондар Л.С. Алчевська Христина Данилівна // Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. / За ред. О.В. Сухомлинської. – К., 2005.
11. Мазуркевич А.Р. Христина Даниловна Алчевская // Антология педагогической мысли Украинской ССР. – М., 1988.
12. Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. лчевської. – К.: Вища школа, 1979. – 184 с.

Матеріал надійшов до редакції 25.09.2007 р.

Бондар Л.С. Учебно-воспитательная работа в Харьковской женской воскресной школе Х.Д. Алчевской.

В статье анализируются методы и формы работы в Харьковской частной женской воскресной школе Х.Д. Алчевской, раскрывается вклад учителей в разработку программ по всем предметам обучения в воскресной школе и подготовку учебника "Книга взрослых".

Bondar L.S. The Educational Work in Kharkiv Women Sunday School of Ch.D. Alchevska.

The methods and forms of work in the Kharkiv Private Women Sunday School of Ch.D. Alchevska are analysed, the teachers' contribution into the Curriculum for all the subjects in the Sunday school creation and the "Adults' Book" preparation is disclosed.